

УДК 343.13:341.645.5(045)

С.Ю. БУТЕНКО, Донецький юридичний інститут МВС України

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ СТРОКИ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Ключові слова: практика Європейського суду з прав людини, позбавлення свободи, кримінально-процесуальні строки, «негайно», «без зволікань», «розумний строк»

Реальність забезпечення прав людини багато у чому залежить від вчасності виконання посадовими особами покладених на них обов'язків. Народна мудрість «краще пізніше, ніж ніколи», на щастя, у кримінально-процесуальних відносинах не застосовується, оскільки дотримання строку – важлива гарантія кримінального процесу. Строки у кримінальному процесі України, відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України), обчислюються годинами, добами (днями) та місяцями. Позиція ж Європейського суду з прав людини (далі – Суд) полягає у тому, що прийнятний строк не може бути однаковим для всіх справ, поняття розумного строку неможливо висловити у конкретній кількості днів, тижнів тощо, тож, Судом для позначення строків застосовуються абстрактні категорії (наприклад, «негайно», «розумний строк» тощо), зміст яких можна зрозуміти лише дослідивши практику їх застосування.

З огляду на євроорієнтацію українського законодавця логічним є передбачити включення категорій, якими користується Суд, до нового КПК України. Тож, мають місце побоювання неприйнятності їхнього застосування через незрозумілість. З огляду на зазначене вважаємо актуальним дослідити позицію Суду щодо строків взагалі і стосовно позбавлення особи під час досудового слідства і суду зокрема.

Дослідження практики Європейського суду з прав людини має місце у роботах

П.М. Рабіновича, Н.М. Раданович, М.В. Блажівської, В.С. Олійника, С.Є. Федика, Д.М. Супрун, О.І. Вінгловської, М.М. Антоновича, В.Є. Мармазова, І.С. Піляєва, Ю.Л. Белоусова, А.Б. Блага, О.О. Житного, Д.О. Кобзіна, В.Т. Маляренко, Л.М. Лобойко, Н.І. Цись, Г.Ю. Юдківської, В.П. Кононенко, Л.Ю. Гіждівана тощо.

Однак у більшості робіт наведених вчених практика Суду розглядається в контексті міжнародного права. Тож, з огляду як на постійний розвиток практики Суду, так і на суттєве реформування кримінально-процесуального законодавства України, дослідження позиції Суду щодо строків у кримінальному судочинстві залишається актуальним.

Метою цієї статті є встановлення значення кримінально-процесуальних строків у практиці Суду, визначення сутності термінів, які застосовуються Судом для їхнього позначення, а саме «негайно», «без зволікань», «розумність», дослідити критерії, які виділяються ним для встановлення «розумності» певного строку, схему його обчислення.

Стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) передбачає наявність трьох термінів, які стосуються строку виконання певних дій: «негайно», «без зволікань», «упродовж розумного строку» [1]. Співвідношення цих термінів відображене у справі «Броуган і інші проти Сполученого Королівства»: часовий проміжок, що розуміється під терміном «негайно» є більш коротким, ніж часовий проміжок, що визначається термінами «без зволікань» та «упродовж розумного строку» [2]. Значення цих термінів у залежності від контексту, в якому вони застосовані, є різним.

Так, термін «негайно» розглядається у контексті строку інформування особи «про підстави арешту» та строку доставляння її до судді (частини 2 та 3 Конвенції) [1]. У справах «Мюррей проти Сполученого королівства» [3] та «Дікме проти Туреччини» [4] Суд виробляє позицію щодо терміну «негайно» у контексті повідомлення особи про підстави її арешту. При цьому до уваги приймається не стільки часовий проміжок, скільки фактичні обставини справи, які його обумовили. Так, у останній справі, з огляду на те, що заявник

протягом допиту не відповідав на запитання і не називав себе, про мотиви його затримання було повідомлено в період приблизно 12 годин з моменту затримання, що визнано Судом прийнятним у контексті «негайності» з огляду на те, що «заявник якоюсь мірою сприяв продовженню відповідного періоду» [4]. У справі ж «Шамаєв і 12 інших проти Грузії та Росії» Суд встановив, що «чотири доби не є «негайно» для повідомлення особи про підстави її арешту [5].

Тлумачення терміну «негайно» у контексті доставляння до судді здійснюється Судом з огляду на необхідність забезпечення захисту особи від свавілля влади, тому зволікання протягом кожної години має бути доведене суттєвими обставинами. Так, у справі «Канджов проти Болгарії» Суд вимагав доведення «особливих труднощів чи виняткових обставин, які завадили б представникам влади припровадити заявника до судді набагато раніше» [6]. При цьому Суд не погодився виправдати затримку у доставлянні до судді тим, що затримані підозрювалися у скоєнні терористичних дій [2] або тим, що доставляння збіглося з черговими військовими навчаннями [7, с.52].

Орієнтиром у визначенні того, що розуміється Судом під «негайним припровадженням до судді» В.І. Манукян вважає доклад Комісії з прав людини, викладений у рішенні «Броуган і інші проти Сполученого Королівства». Так, у цьому докладі усталеною практикою є визнання «негайним» доставляння до судді у термін менший за 4 дні при нормальних умовах і – 5 днів для виключних випадків [8, с.83].

Частина 4 ст.5 Конвенції встановлює, що кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним [1].

Термін «без зволікань», на наш погляд, не містить у собі конкретного часового проміжку. Він вказує лише на те, що судові засідання, що мають предметом розгляду позбавлення особи свободи у якості запобіжного заходу, мають пріоритет перед іншими судовими засіданнями. Отож, будь-яке відкладен-

ня такого засідання суддею має бути належно обгрунтоване.

Частина 3 ст.5 Конвенції вимагає забезпечення кожній особі, доставленій до судді, «розгляд справи судом упродовж розумного строку». Крім цього, практикою Суду вироблена вимога «розумності» щодо строку утримання особи під вартою у цілому [1].

Встановлення розумності строку утримання особи під вартою Судом відбувається майже завжди паралельно із встановленням розумності строку провадження за кримінальною справою, про що йде мова у ст.6 Конвенції.

У справах «Баглай проти України», «Бендрит проти України» Суд назвав критерії оцінки розумності тривалості провадження за кримінальною справою: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів, а також предмет спору [9; 10]. У справі «Олексій Бугайов проти України» Суд додав до вказаних критеріїв ще й важливість вирішення справи для заявника (під заявником розуміється особа, яка звернулась до Суду з приводу порушення її прав). Зокрема, справа є важливою для заявника у випадку тримання його під вартою протягом розслідування [11].

Вважаємо, що критерії розумності строку провадження за кримінальною справою можна об'єднати у три групи: перша група критеріїв стосується складності справи, що розслідується, друга – поведінки (дій, бездіяльності) органів влади (безпосередньо, міліції, прокуратури, суду), що здійснюють кримінальне провадження, третя – поведінки (дій, бездіяльності) особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

Складність справи досліджується з метою встановити належний строк розслідування (та/або суду) з урахуванням впливу двох інших груп критеріїв. Цей строк порівнюється з фактичним, встановлюється їх відповідність або невідповідність. Відповідність строків або здійснення за фактом дій по розслідуванню справи швидше навіть, ніж це вимагається з огляду на складність справи, свідчить про виправданість (розумність) строку провадження, перевищення ж фактичної тривалості провадження – свідчить про зворотне.

У справі «Олексій Бугайов проти України», досліджуючи наявність складності спра-

ви, Суд встановив, що провадження мало відношення до одного вбивства та вимагало проведення допиту кількох свідків, судово-медичних експертиз, а також відтворення обстановки та обставин подій. У даній справі був один обвинувачений. Отож, Суд встановив, що провадження не було настільки складним, щоб виправдати його тривалість (тривалість провадження, яка була взята Судом до уваги, включала досудове слідство та розгляд справи в судах трьох інстанцій, становила 6 років та 2 місяці) [11].

У справі «Іванов проти України» Суд, досліджуючи наявність складності, встановив, що провадження стосувалося одного епізоду спричинення тілесних ушкоджень середньої тяжкості, одного обвинуваченого, протягом провадження була призначена одна судово-медична експертиза та опитані декілька свідків, отож справа не була складною (провадження за цією справою розпочалося 1995 р., на момент розгляду справи Судом у 2006 р. провадження закінчене не було, тож тривалість провадження, яка була взята до уваги, становило близько 11 років) [12].

У справі «Лавенц проти Латвії» Суд встановив, що Лавенц підозрювався у фінансових злочинах, скоєних у великих масштабах із застосуванням транснаціональних фінансових відносин, злочин спричинив шкоду сотням тисяч осіб Латвії. Як результат, матеріали справи склали 69 томів, тож Суд визнав, що справа була складною, а значна тривалість провадження, що становила близько п'яти років, була б виправданою, якщо б не було встановлено недоліків у поведінці органів влади [13].

У справі «Ніколова проти Болгарії» Суд, досліджуючи складність справи, крім усього іншого, прийняв до уваги кількість обвинувачених (їх було четверо), тривалість злочинної діяльності (протягом 3 років) [14].

Тож, основними критеріями, за якими визначається складність справи є характер скоєного злочину (кваліфікація, тривалість, кількість епізодів злочинної діяльності, особливості, наприклад, транснаціональний характер, скоєння організованою злочинною групою, скоєння на замовлення), кількість і характер слідчих та процесуальних дій, проведених у ході розслідування, кількість

суб'єктів, які мають особистий інтерес у кримінальному процесі. Вказаний перелік критеріїв не є вичерпним. Так, В.І. Манукян бачить його таким: предмет розгляду, обсяг доказової бази, кількість обвинувачених, кількість епізодів злочину, необхідність призначення експертиз, необхідність виконання судових доручень іноземних судів, об'єднання та виділення кримінальних справ [8, с.117].

Що стосується поведінки органів влади, які здійснюють кримінальне провадження, то як зазначив Суд у справі «Мамедова проти Росії», «розумність строку» утримання під вартою, як і «розумність строку» розслідування кримінальної справи Судом розглядається з огляду на активність та ретельність органів влади [15]. У справі «Іванов проти України» розглядаючи «ретельності» органів досудового слідства, Суд негативно відзначив багаторазове закриття і відкриття провадження за кримінальною справою, що зайняло тривалий час та було, на погляд Суду, не доцільним, а також безпідставне передання справи від одного органу до іншого [12]. Тож, Суд не приймає до уваги виправдання затрат часу на процедури формального характеру, позбавлені значущості для досягнення цілей розслідування.

Активність і ретельність органів влади у практиці Суду має пріоритет перед іншими групами критеріїв. Так, у справі «Ткачев проти України» Суд встановив строк утримання заявника під вартою протягом розслідування та судового розгляду кримінальної справи щодо скоєння ним «вбивства, розбою з використанням зброї, підпалу та участі в злочинній групі» два роки та шістьнадцять днів. Такий період був визнаний Судом «не розумним», оскільки органи влади не встановили «відповідних і достатніх» підстав, на яких мали б ґрунтуватися рішення національних органів щодо взяття заявника під варту та продовження строку його тримання під вартою [16]. У справі «Лавенц проти Латвії» Судом у поведінці органів влади встановлено здійснення тиску на суддів, бездіяльність судової колегії, що виявилася у тому, що вона протягом 10 місяців 28 днів не проводила засідання. Отож, Суд встановив, що органи влади не виявили «особливої ретельності» з

огляду на тривалість провадження, яке тривало 2 роки і 28 днів [13].

При обчисленні «розумного строку розслідування» Судом приймаються до уваги лише строки проведення органами влади тих дій, які є доцільними. Строк, протягом якого проведені недоцільні процедури формального характеру, або дії, які перешкоджають нормальному проведенню розслідування (тиск на суддів тощо), або дії, які були необхідні для розслідування, однак органи влади за можливості зробити це не виявили намірів скоротити на них витрати часу, Судом розглядаються як негативні, і при розрахунку належного (розумного) терміну розслідування не зараховується.

Судом фактично сформульовано правило, що, якщо органи влади не проводять розслідування ретельно, то утримання особи під вартою протягом такого розслідування є не законним.

Що стосується поведінки особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, то критеріями оцінки такої поведінки, на погляд В. Євінтова, є визнання або не визнання себе винним, внесення клопотань, які могли б сповільнити хід розслідування, перешкоджання проведенню розслідування [17, с.352–353]. У справі «Лавенц проти Латвії» Суд проаналізував поведінку заявника і встановив, що його перебування на стаціонарному лікуванні не було перешкоджанням проведенню розслідування, оскільки він міг брати участь у процесуальних діях; 9 клопотань про відвід, 5 заяв про відкладення слухань для проведення додаткового слідства у справі, подані стороною захисту, зайняли у цілому трохи більше п'ятнадцяти днів судових засідань, отож, така поведінка заявника не призвела до значної затримки проведення розслідування і не могла виправдати тривалість кримінального провадження [13]. Не зважаючи на те, що у деяких справах Суд виправдовував тривалість провадження поведінкою заявника [18], головним чином він дотримувався позиції, що суди не мають права посилатися на затягування судового провадження учасниками, оскільки вони самі мають у своєму арсеналі важелі впливу на них. Так, у справі «Асьонов та інші проти Болгарії» Суд звернув увагу на те, що судові органи влади не використали можливостей прискорити розгляд численних скарг

заявника [19, с.515]. Такою можливістю, зокрема, була можливість копіювання документів замість відправлення їх оригіналів до органу, що розглядав скарги заявника з метою не призупиняти слідство. У справі «Сілін проти України» Суд нагадав про можливість суддів України накладати на учасників провадження адміністративні та кримінальні санкції [20, с.515].

Тож поведінка заявника оцінюється за наявністю, кількістю, предметом скарг та клопотань з його боку, його позиції щодо розслідування (сприяння розслідуванню або відмова від цього: надання або ненадання інформації про місце знаходження доказів, співучасників, кількості та обставин злочинної діяльності), скоєння дій, які перешкоджають встановленню істини за кримінальною справою (пошкодження доказів (за умови необхідності додаткового часу на їх відновлення), ухилення від органів розслідування) тощо.

Таким чином, Суд вважає позицію кожної держави-члена Ради Європи стосовно строків, які встановлюються ними для кримінального провадження. Однак він вимагає, щоб ці строки забезпечували виконання обов'язків, передбачених Конвенцією. Так, якщо Конвенція вимагає проведення певної дії «негайно», то держава має забезпечити виконання цієї дії у найкоротші терміни, які тільки можливо, при цьому органи влади держави мають перевіряти обставини, які обумовили виконання такої дії не у наступну хвилину, а через певну кількість годин або діб. Якщо Конвенція вимагає виконання певної дії «без зволікань», мається на увазі, що така дія має пріоритет перед іншими (окрім тих, виконання яких вимагається «негайно»), відкладення такої дії має бути суттєво обґрунтоване, обґрунтованість – перевірена органом влади. Дії, які вимагається проводити протягом «розумного строку» можуть проводитися у будь-який строк. При цьому його розумність, як ми вже зазначали, встановлюється за такими групами критеріїв: складність справи, що розслідується, поведінка органів влади, що здійснюють кримінальне провадження, поведінка особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження. При оцінці складності справи приймається до уваги характер скоєного злочину,

кількість і характер слідчих та процесуальних дій, проведених у ході розслідування, кількість суб'єктів, які мають особистий інтерес у кримінальному процесі. Поведінка органів влади оцінюється шляхом встановлення доцільних слідчих та процесуальних дій, а також негативних дій (недоцільних процедур формального характеру, дій, які перешкодили нормальному проведенню розслідування і обумовлені саме поведінкою органів влади, дій, які були необхідні для розслідування, однак органи влади за можливості не виявили намірів скоротити на них витрати часу). Поведінка заявника оцінюється за наявністю, кількістю, предметом скарг та клопотань з його боку, його позиції щодо розслідування, скоєння дій, які перешкоджають встановленню істини за кримінальною справою тощо. Загалом поведінка заявника може бути визнана такою, що справедливо затягнула розслідування. Однак при цьому органи влади мають довести, що виконали все залежне від них, щоб скоротити провадження навіть за такої поведінки заявника.

Тож найелементарнішим шляхом схему обчислення «розумного строку» Судом можна представити таким чином: з визначеного на підставі «складності справи» строку розслідування віднімається строк «негативних» дій органів влади і додається строк затягування розслідування заявником (якщо таке затягування встановлене). Однак ми не прагнемо спростити обчислення розумного строку до математичної формули. Більш важливим нам здається акцентувати увагу на критеріях, які визначаються Судом для його встановлення. Такі критерії мають враховуватися як національними органами розслідування, так і судовими органами при провадженні за кримінальною справою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Право України. – 2010. – № 10. – С. 215–233.
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Броуган та інші проти Сполученого Королівства» (Case of Brogan and Others v. the United Kingdom) [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe>. – 19.09.2011.

3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» (John Murray v. the United Kingdom) // Вибрані справи Європейського суду з прав людини. – Вид. 2. – К. : Фенікс, 2004. – Вип. 1. – С. 61–93.

4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Дікме проти Туреччини» (Dikme v. Turkey) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2007. – № 3. – С. 178.

5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шамаєв і 12 інших проти Грузії та Росії» (Shamayev and 12 others v. Georgian and Russia) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2007. – № 4 (05). – С. 194.

6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Канджов проти Болгарії» (Case of Kandzhov v. Bulgaria) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe>.

7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Костер проти Нідерландів» (Koster v Netherlands) // Вибрані рішення Європейського суду з прав людини : в 2-х т. Т. 1. / укл. Зайцев Ю., Павліченко О. – К. : Фенікс, 2005. – 688 с.

8. Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособие / В. И. Манукян. – К. : Истина, 2007. – 368 с.

9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Баглай проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бендрит проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олексій Бугайов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іванов проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лавенц проти Латвії» (Lavents v. Latvia) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2007. – № 1 (03). – С. 199.

14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ніколова проти Болгарії» (Nikolova v. Bulgaria) // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2007. – № 2 (99). – С. 101.

15. Решение Европейского Суда по правам человека по делу «Мамедова против России» (Mamedova v. Russia) // Путеводитель по прецедентной практике Европейского Суда по правам человека за 2006 год / науч. ред.-сост. Ю. Ю. Берестнев. – М., 2008. – С. 115–117.

16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ткачев проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

17. Евінтов В. Справа «Мюллер проти Франції». Розумний строк тримання під вартою під час попереднього слідства В. Евінтов // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 352–353.

18. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «В проти Швейцарії» (W. V. Switzerland) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe>.

19. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Асьонов та інші проти Болгарії» («Assenov and others v. Bulgaria») // Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (в двох томах). Т. 1. / укл. Зайцев Ю., Павліченко О. – К. : Фенікс, 2005. – 688 с.

20. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сілін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19618>.

Бутенко С. Ю. Кримінально-процесуальні строки в контексті практики Європейського суду з прав людини / С. Ю. Бутенко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 49–54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11bcjzpl.pdf>

Систематизовано та проаналізовано рішення Європейського суду з прав людини щодо позбавлення особи свободи під час досудового слідства і суду; встановлено значення кримінально-процесуальних строків у практиці вказаного суду; визначено сутність термінів, які застосовуються Судом для позначення кримінально-процесуальних строків, а саме «негайно», «без зволікань», «розумний строк» у контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, досліджено критерії, які виділяються ним для встановлення «розумності» певного строку, схему його обчислення.

Бутенко С.Ю. Уголовно-процессуальные сроки в контексте практики Европейского суда по правам человека

Систематизированы и проанализированы решения Европейского суда по правам человека касательно лишения лица свободы во время досудебного следствия и суда; установлено значение уголовно-процессуальных сроков в практике указанного суда; обозначена сущность терминов, которые используются Судом для обозначения уголовно-процессуальных сроков, а именно «незамедлительно», «безотлагательно», «разумный срок» в контексте Конвенции о защите прав человека и основных свобод, исследованы критерии, которые выделяются Судом для проверки «разумности» определенного срока, схему его исчисления.

Butenko S.JU. Criminal Procedure Periods in a Context of Practice of European Court on Human Rights

The author systematizes and analyzes decisions of the European Court of human rights in sphere of deprivation of liberty, establishes meaning of criminal terms in Court's practice, explains legal meaning of a terms «promptly», «speedily», «reasonable time» in context Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, investigates criterions of «reasonable time» and plan of terms' calculation.